

УСТАНОВЯВАНЕТО И ИЗДАВАНЕТО НА БОТЕВОТО ЛИТЕРАТУРНО НАСЛЕДСТВО

Стефана Таринска

Половин година преди да потегли с чета за родината Христо Ботев издава заедно със Стефан Стамболов малка книжка със заглавие непретенциозно и скромно както целия ѝ външен вид: „Песни и стихотворения от Ботева и Стамболова“. Това е единственият опит на писателя-революционер да хвърли поглед върху изминатия творчески път и то само в областта на поезията. Издирването и издаването на цялостното му литературно дело остава задача на поколенията, голяма и отговорна задача, която не е окончателно решена до днес.

Какво е направено в миналото и какво е състоянието на въпроса за Ботевото литературно наследство в наши дни?

1

Съвременната представа за книжовната дейност на Христо Ботев е изградена преди всичко върху основата на собствените му публикации, след това върху установеното сътрудничество на писателя в периодичния печат и накрая върху откъслечни сведения за нестигнали до нас ръкописи.

Ботевите издания се броят на пръсти: в. „Дума на българските емигранти“ (1871 г.), в. „Будилник“ (1873 г.), в. „Знаме“ (1875 г.), в. „Нова България“ (бр. 1, 1876 г.), книжката „Песни и стихотворения“ (1875 г.) и два календара за 1875 и 1876 г. със стихотворенията „Хаджи Димитър“ и „Обесването на Васил Левски“. Като прибавим преводите му: „Кремуций Корд“, драма от Н. Костомаров, „За славянското произхождение на Дунавските българи“, изследване от Д. Иловайски, „Източният въпрос в България“ от Ив. П. Липранди и една аритметика, ще изчерпим главните и най-сигурни извори.

Книжовната дейност на Ботев обаче не се е простирала само в рамките на собствените му издания. Той е печатил в други вестници стихове и проза, в повечето случаи анонимно. Разкриването на авторството му, особено при прозаичните творби, е трудна задача, но нейното разрешаване предоставя единствената реална възможност в наши дни за обогатяване познатото Ботево творчество. Установено или предполагаемо е сътрудничеството на Ботев във вестниците: „Свобода“, „Независимост“, „Тъпан“, „Дунавска зора“, „Кърлеж“, „Михал“ и др.

Имаме сведения за някои Ботеви ръкописи, които не са могли да бъдат издадени и не са намерени до днес: една тетрадка със стихотворения, изпратена на П. Р. Славейков в Цариград, „Първи поетически опити — проза и стихотворения“, за които съобщава сам Ботев във в. „Дунавска зора“, повестта „Змей“, за която си спомнят

негови съвременници, две политически брошури и няколко превода, за които научаваме от писмата му. Освен това някои факти сочат, че Ботев е имал практика да разпространява свои произведения върху хвърчащи листове — ръкописни или печатани. Така е намерила читателите си статията му за Книжовното дружество, която бе открита и публикувана през 1948 г. Имаме сведения, че по този начин той е разпространявал и сатирични творби. Надеждите да се открият в бъдеще неизвестни или познати само по заглавие Ботеви творби не са големи, но не е изключено по-широки и по-задълбочени историко-литературни и архивни проучвания да доведат до изненадващи резултати.

Това са в общи линии източниците, които очертават пред нас обема и характера на Ботевото литературно дело и изворите за издаване на книжовното му наследство.

2

Научният интерес към Ботев като личност и творец датира от края на 80-те години на миналия век. Захари Стоянов — първият биограф на поета-революционер — е също редактор на първото събрание на Ботевите съчинения. През 1888 г. излизат книгите му: „Христо Ботев. Опит за биография“ и „Съчинения на Христо Ботев. Стихотворения, политически статии, подлистници“. Обилните писмени документи и устни сведения, с които той е имал възможност да разполага, правят тези две книги източник на много ценни сведения във връзка с творчеството на Ботев (сведения за продължението на „Хайдутите“ и „Това ви чака“, за повестта „Змей“, за творческата история на някои творби и т. н.). Редица писма, телеграми и други документи, излезли от ръката на Ботев, са стигнали до нас също благодарение на Захари Стоянов. Първият Ботев биограф е разкрил авторството на фейлетоните „Послание от небото“ и „Длъжностите на писателите и на журналистите“, печатани в „Независимост“, включвайки ги между фейлетоните от в. „Будилник“ и в. „Знаме“.

Следващата крачка напред направи Ив. Г. Клинчаров, също автор на обширна биография за Ботев и на други трудове върху живота и творчеството на поета. Той допусна редица увлечения и понякога краен субективизъм, но положителните резултати от неуморната му двадесетгодишна дейност са безспорен принос в развитието на ботевоведението след Захари Стоянов. Една от най-големите заслуги на Клинчаров е популяризирането на Ботевата публицистика. В изданието на Захари Стоянов намираме двадесетте стихотворения, върху които се изгражда и днес представата ни за Ботев като поет. За издаването на прозата му обаче той направи значително по-малко, задоволявайки се да включи в книгата предимно художествената проза и то далеч не всичко. Цялостната публицистична дейност на писателя остана непозната. Тази празнина запълни Ив. Клинчаров, който със своята „нова и пълна редакция“ на Ботевите съчинения, излязла през 1907 г.¹ представи Христо Ботев, ако не изчерпателно, то вече достатъчно пълно и като поет и като публицист. (Второто издание на Клинчаров от 1927 г., направено върху основата на първото, е още по-пълно). Източници са изключително Ботевите вестници. От други вестници са взети само „Послание от небото“ и „Длъжностите на писателите и на журналистите“, посочени у Захари Стоянов.

Нова стъпка бе направена едва през 1940 г., когато се появиха едновременно три пълни редакции на Ботевите съчинения под редакцията на Мих. Димитров, Ал. Бурмов, Г. Константинов. През средата обаче на този период от тридесет и три години, покрай редицата издания — отборни или пълни — които не разшириха представата за литературното наследство на поета-революционер, се появи книгата на Мих. Димитров „Христо Ботев. Неизвестни произведения.“ (София, 1924). Нещата започнаха да се

¹ Ботев, Христо. Съчинения. Нова и пълна редакция от Ив. Хр. Ботйова-Христова и Ив. Г. Клинчаров, София, 1907.

да докаже участието на Ботев в списването на сатиричния вестник „Тъпан“ (излизал през 1869 г. и подновен през 1875 г.) и да посочи творбите му между печатаните без подпис материали във вестника. Този смел опит да се излезе решително извън начертаните от Захари Стоянов рамки на Ботевото литературно наследство бе посрещнат според думите на самия Мих. Димитров „с радост от едни, с мълчание от други и безогледно отричане от трети“. Горещ защитник на Ботевото участие в „Тъпан“ бе Георги Бакалов, а Ив. Клиняров отрече това участие и обяви „Неизвестните произведения“ за „мистификация“. Другите, които се изказаха, не прибавиха нови факти или съображения, а изразиха само своето съгласие, несъгласие или своята резервираност. Трябва да се подчертае, че никой — нито от защитниците, нито от отрицателите — не излезе със сериозно проучване на фактите, за да обоснове становището си. Откритието на Мих. Димитров не бе отхвърлено, но и не бе научно потвърдено. Най-авторитетните литературни историци и критици на времето останаха настраани от полемиката и тя постепенно затихна. Ботевите пълни издания, които излязоха след 1924 г. под редакцията на Д. П. Койчев и Ал. Филипов (1925 г.) и Ас. Златаров (1937 и 1939 г.) не включиха „неизвестните произведения“, открити от Мих. Димитров, между сигурно установеното творчество на поета-революционер.

Трите редакции на събраните Ботеви съчинения, излезли през 1940 г., показаха ясно оформилите се различни становища по въпроса за Ботевото литературно наследство.

Изданието на Ал. Бурмов¹ има за цел по неговите собствени думи „да представи в пълнота книжовното наследство на Хр. Ботев“. То съдържа „всичко, което по дух, идеи, език и стил е несъмнено Ботево“. Основният принцип на редактора е „да търси Ботеви творби преди всичко във вестниците, които Ботев е редактирал“. Към публикуваното вече Бурмов прибавя: два материала от в. „Дума“, редица дописки и други материали от в. „Знаме“, като с това представя изчерпателно всички отдели на този вестник с изключение на „Най-нови известия“. За първи път Ботевият брой на в. „Нова България“ е представен пълно. За разлика от останалите издатели на Ботеви съчинения, Ал. Бурмов не отминава въпроса за Ботевото сътрудничество във в. „Тъпан“. Той отхвърля откритите от Мих. Димитров „Неизвестни произведения“, като изброява доводите, които го карат да смята, че Ботев не е сътрудничел нито в първата, нито във втората годишнина на вестника. Така той защити позициите на старата изпитана традиция.

Върху същия основен принцип е изградено изданието и на Георги Константинов,² но то е по-непълно; по-несъразмерно е представен литературният материал съобразно неговата значимост.

Мих. Димитров³ внася много нови неща в известното до тогава Ботево творчество. Неговото издание има за цел да утвърди новия път за обогатяване на Ботевото книжовно наследство: издирване на сътрудничеството на писателя-революционер във възрожденския печат и установяване на неговите работи. Наред с познатите до този момент произведения на писателя в това издание са включени материали от вестниците „Свобода“, „Независимост“ и „Тъпан“, които Мих. Димитров смята, че принадлежат на Ботевото перо. Между тях са повечето от изнесените в книгата „Хр. Ботев. Неизвестни произведения“, сатирични творби от в. „Тъпан“, с които отделът на хумористично-сатиричните Ботеви произведения става двойно по-голям; четиринадесет фейлетона от рубриката „Знаеш ли ти кои сме?“, които значително увеличават извест-

¹ Христо Ботев, Съчинения. Пълно събрание под редакцията на Ал. Бурмов. София, 1940.

² Христо Ботев, Пълно събрание на съчиненията под редакцията на Г. Константинов. София, 1940.

³ Христо Ботев, Съчинения. Пълно събрание под редакцията на Михаил Димитров. София, 1940.

ното Ботево фейлетонно творчество и 65 дописки и десет статии, печатани в „Свобода“ и „Независимост“. Новите материали от посочените три вестника представляват почти една трета от общия обем на изданието.

Двете редакции на Ал. Бурмов и Мих. Димитров отразяват основните постижения на ботевоведението до 9 септември 1944 г. в областта на установяването, издаването и дори проучването на Ботевото книжовно наследство. На първо място по отношение на установяването на Ботевото творчество бе направено твърде много. Изчерпан бе в основни линии главният източник — Ботевите издания. Открит бе нов път за обогатяване на известното Ботево творчество и бе направена първата решителна крачка от Мих. Димитров — хипотезата за участието на Ботев във в. „Тъпан“ и опитът за установяване на негови творби във вестниците „Свобода“ и „Независимост“.

В областта на специфичните задачи на издателската работа бе постигнато по-малко. Установяването на текста на Ботевите съчинения извървява дълъг път, докато достигне едва в изданието на Ал. Бурмов една що-годе задоволителна научна висота. Не че е било необходимо да се преодоляват кой знай какви трудности в това направление; напротив, големият проблем при Ботевото литературно наследство е установяването на авторството, а не на автентичния текст. Ботевият текст не поставя на редактора сложните въпроси на повече прижизнени издания, много ръкописи, цензурно вмешателство, автоцензура, различни автори поправки и преработки. За голямата част от книжовното наследство на Хр. Ботев — публицистиката му — съществува един единствен източник на текста — Ботевите вестници. Само стихотворенията му, и то не всички, са печатани няколко пъти, с по-малки или по-големи промени. Но тук редакторът има една солидна основа — „Песни и стихотворения от Ботева и Стамболова“, където е изразена последната воля на автора по отношение на поетичното му дело.

Широката популярност на Ботевата поезия, многото ѝ издания създадоха и специален теоретичен интерес към текста на Ботевите стихотворения. Голяма заслуга в този насока има Ив. Хаджов, който в редица статии, печатани през 30-те и 40-те години и най-вече в труда си „Стихотворенията на Ботева. Т. I. Поправки и преработки“, който излезе през 1947 г., допринесе много за установяването на окончателния текст на Ботевите стихотворения. За съжаление този интерес се ограничи само в рамките на Ботевото поетично дело, а текстологични въпроси около издаването на публицистиката му не се поставиха дори в рецензиите за изданията.

Липсата на сериозни научни традиции в изследването на Ботевото творчество намери израз не само в трудностите, с които се сблъска установяването на неговите произведения, и в ниското равнище на текстологичната работа в изданията. Това бе една от главните причини и за слабостите, които разкриваме при подреждането на материала в пълните Ботеви издания — прилага се механично жанровият и хронологичният принцип, без да се стигне до открояване на богатото съдържание и жанровото многообразие на Ботевото творчество. Не е разрешен въпросът за отделянето на художествената проза от публицистиката на писателя. Не се получава ясна представа и за развитието на Ботев като писател поради несполучливата организация на материала вътре в неговия хронологичен ред.

Все още не задоволява в изданията до 1944 г. и коментарът на Ботевите произведения. Клинчаров и Мих. Димитров в стремежа си да приблизят цялостното творчество на поета-революционер до по-широки читателски кръгове, снабдиха изданията си с редица обяснителни бележки, но до създаване на пълен научен коментар не се стигна.

Колкото и бегъл, направеният преглед говори не само за основните постижения и слабости в развитието на въпроса за Ботевото литературно наследство. Той раз-

крива и някои особености на това развитие в условията на буржоазната общественно-политическа действителност и буржоазната културна политика.

На първо място се налага впечатлението, че установяването на Ботевото литературно наследство и популяризирането на Ботевото творчество са вървели ръка за ръка. Връзката между тези два въпроса се изрази не само в зависимостта им един от друг, но и в едновременното им разрешаване чрез изданията на събраните Ботевы съчинения.

Като проследим пътя на Ботевите издания по онези прояви, които представляват крупни крачки напред (Зах. Стоянов — Ив. Клиничаров — Ал. Бурмов — Мих. Димитров), виждаме, че централната линия, по която е вървяло тяхното усъвършенстване, не е установяването на автентичния текст и неговото изясняване, а въпросът за обема на материала, т. е. установяването на Ботевото литературно наследство. Излезли от ръцете на хора, отдали много сили за проучването цялостния живот и дело на писателя, тези издания отразяват всички изводи и заключения на редактора относно литературното наследство на Христо Ботев. Защищавайки с увлечение и страст „своя“ Ботев, най-авторитетните негови редактори направиха от изданията трибуна за своето лично виждане и субективно убеждение. Трябва да кажем, че в условията на тогавашната редакторска практика това бе напълно естествено и — което е по-важно и на което искаме да наблегнем — това положение на нещата донесе предимно положителни резултати. Ерудицията, любовта и уважението към делото на писателя-революционер, съзнанието за обществен и научен дълг — качества, присъщи в по-голяма или по-малка степен на всички тези изследователи и популяризатори на Ботевото книжовно наследство, предотвратиха опасността то да стане предмет на търгашество или жертва на политически страсти. Не само това, — осигуриха непрекъснатият напредък в разрешаването на трудните проблеми около Ботевото литературно наследство.

Обратната страна на медала — опасностите, които криеше едноличното, субективно разрешаване на сложните въпроси около литературното дело на Ботев, — се прояви в наши дни.

3

През последните две десетилетия, в нова обстановка и при несравнимо по-благоприятни условия, въпросът за Ботевото литературно наследство не претърпя голямо развитие — нито по отношение на установяването на авторството, нито по отношение издаването на Ботевото творчество. Новите постижения са главно в две насоки: точното предаване на текста и неговото коментиране, т. е. в областта на специфичните задачи на издаването, в която имаше най-чувствително изоставане.

За тълкуването и изясняването на Ботевите творби голяма заслуга има Ал. Бурмов, който през 1948 г. издаде том първи от своята втора редакция на съчиненията на Христо Ботев, снабден с обстоен, богат коментар и подробна библиография. Това издание на Бурмов заедно с излезлите през следващата година Събрани съчинения под редакцията на Мих. Димитров сложиха край на своеволието и намарливостта при предаването на авторския текст. Още една придобивка за изучаването издаването на Ботевото книжовно наследство бе и автентичното издание на Ботевите вестници, чийто първи том излезе през 1950 г.¹

Около 1948 г., стогодишнината от рождението на поета-революционер, се появи редица изследвания върху неговия живот, идеология и творчество. Те сложиха начало на изучаването на Ботев в условията на новата социалистическа действителност. Тези изследвания бяха изградени върху съществуващата вече пред-

¹ Ботев, Христо. Съчинения. Автентично издание (Под редакцията на Александър Бурмов и Стойко Божков). Т. I (1950), т. II (1960).

става за литературното наследство на Христо Ботев, като мълчаливо се приемаше за основа изданието на Мих. Димитров или на Ал. Бурмов, без да се повдигат спорните въпроси около Ботевото сътрудничество. И тъй като през следващото десетилетие Мих. Димитров остана единствен редактор на пълните Ботевии издания (втория том от втората редакция на Ал. Бурмов не излезе) неговото лично убеждение като че ли се наложи като безспорно. И сега дори в учебниците по литература за средните училища четем, че Христо Ботев е школувал като журналист във в. „Тъпан“ и че писал фейлетони във в. „Независимост“ под заглавието „Знаеш ли ти кои сме?“. Популярни издания на Ботевата проза, излезли през последните години, поднасят на читателя наред с „Примери от турско правосъдие“, „Това ви чака“, „Политическа зима“, „Длъжностите на писателите и на журналистите“, „О темпора, о морес!“ фейлетони от рубриката „Знаеш ли ти, кои сме?“¹ Не правят изключение в научните изследвания. В монографията за Ботев от съветския учен Л. Воробьов сътрудничеството на поета във в. „Тъпан“ и творбите му в рубриката „Знаеш ли ти кои сме?“ са разгледани като съществени моменти от творческото му развитие. Разрешен ли е обаче въпросът за сътрудничеството на Христо Ботев във вестниците „Свобода“, „Независимост“ и „Тъпан“ в такава степен, че да може да се включи като неоспорим научен факт в творческата биография на поета-революционер? Може ли да се считат като безспорно установено Ботево творчество произведенията от тези три вестника, включени в изданията на Ботев под редакцията на Мих. Димитров?

Доводите на Мих. Димитров за участието на Ботев в списването на в. „Тъпан“ са изложени в предговора към „Неизвестни произведения“ и в брошурата „За литературното наследство на Христо Ботев“ (София, 1941), с която той отговори на възраженията на Ал. Бурмов. Всички тези доводи с незначителни допълнения намираме отново в предговора към изданията на Ботев под негова редакция. Последното издание излезе с прегрупиран материал в два тома, снабдени с нови предговори, посветени на идеологията и поетичното творчество на писателя. Явно редакторът счита въпросът за в. „Тъпан“ разрешен и приключен. Но това не отговаря на действителното положение на нещата. Спорът за Ботевото участие във в. „Тъпан“ бе повдиган на два пъти и два пъти замря, без да стигне до окончателно разрешаване. Внимателният преглед на всичко писано по този въпрос от 1924 до 1948 година (последен се изказа Ал. Бурмов в бележките към т. I на второто издание на Ботевите съчинения под негова редакция, съобщавайки, че отново се е заел с проучване на въпроса, но все още не е достигнал до окончателни резултати²) показва, че са необходими нови, по-широки и по-задълбочени проучвания, за да се изградят необходимите доказателства. Може да се каже със сигурност само това, че Мих. Димитров е създал една сериозна хипотеза за сътрудничеството на Ботев във в. „Тъпан“, хипотеза, която все още не е научно доказана.

Да вземем за пример един от въпросите, по който бяха разменени реплики за и против Ботевото сътрудничество във вестник „Тъпан“ — въпросът за художествената стойност на „Неизвестни произведения“. Един от аргументите, на които Клинчаров, а след него и Бурмов слагаха най-голямата тежест е, че изнесеното като Ботево творчество от вестник „Тъпан“ стои на много по-ниско художествено равнище от неговите известни произведения. Клинчаров го нарече „фурда“, а Бурмов намери изрза му сполучлив. Сам Михаил Димитров, още в предговора към „Неизвестни произведения“, признава, че тези творби не стоят на равнището на най-хубавото, което Ботев е създал в областта на сатирата, оправдавайки ги с бързината на създаването им и с това, че при тях Ботев не си е поставял художествени цели. Подобно обяснение е доста уязвимо и Бурмов умело го използва, за да обори твърденията на автора му. И наи-

¹ Ботев, Христо. Художествена проза, статии, писма. София, 1959.

² Вж.: Ботев, Хр., Съчинения. Редакция и коментар от Александър Бурмов. Т. I. София, 1948, с. 284.

стина само една година по-късно под Ботевото перо излизат статии във вестник „Дума“, писани също без всякакви претенции за художественост и достигнали равнището на истинската художествена публицистика. А три години след „Тъпан“ се появява Ботевият сатиричен вестник „Будилник“, в който повечето произведения са създадени в навечерието на излизането на всеки един от броевете, но това не им е попречило по съдържание и по форма да достигнат върха на предосвободенската публицистична сатира. И най-повърхностното сравнение между тези два вестника и „Неизвестни произведения“ не говори в полза на Ботевото авторство на последните. Това е факт. Полемизирайки с Бурмов по този въпрос, М. Димитров посочва някои конкретни случаи, при които сравнението не разкрива разлика, изключваща участието на едно и също перо — гатанките и сънотълкуванията във вестник „Тъпан“ и в „Будилник“. Но примерите едва ли биха могли да се увеличат, а външната прилика, която се забелязва, може да намери и други обяснения. Нито „Тъпан“ като цяло, нито „Неизвестни произведения“ като цяло, сравнени с останалите Ботеви сатирични творби, могат да ни убедят при първо впечатление, че принадлежат към творчеството на големия поет и сатирик. Затова абсолютно необходимо е да се подложат на обстоен, задълбочен анализ и да заговорят сами за себе си. Странични съображения от рода на свидетелства на съвременници (повечето от късна дата) или общият характер на вестника и отношението на Ботев към него и към редактора му Иван Мъзов не могат да разрешат въпроса. Сам М. Димитров твърди, че „от решаващо значение е характерът на произведенията, техният стил, идейна висота и бойност, както и техният език“. Но тъкмо тук аргументацията му е най-слаба. Няколко примери за идейни успоредности и за стилистически съвпадения не са в състояние да докажат авторство. Един от най-сериозните доводи на М. Димитров, довод от езиково-стилистичен характер, е посоченият от него похват на изопачаване на наименования и на фамилии имена със сатирично-изобличителна цел. Например: „Добродетелната дружина“, вместо „Добродетелната дружина“, д-р Простич или д-р Простак (за В. Протич), Горгорбашият (водачът на „старите“ Христо Георгиев). Някои от тези изопачени имена се повтарят в „Будилник“ буквално, други са видоизменени. Бурмов направи опит да отхвърли този довод, твърдейки с известно основание, че „Тъпан“ бе вече популяризирил някои прякори на известни лица, против които Ботев също е писал през 1873 г. в „Будилник“ и няма нищо чудно, че и той ги е използвал в своя вестник. Но това е само предположение. За да се реши кой от двамата е прав, трябва да се проучи дали тези прякори са навлезли в широка употреба или се повтарят само от Ботевия „Будилник“, да се проучи начинът на използването им в „Будилник“ — говори ли то за усъвършенстване на едно и също сатирично перо или за развиване на създадена традиция.

Цялата аргументация на Мих. Димитров по въпроса за вестник „Тъпан“ е предназначена да докаже активното сътрудничество на Христо Ботев във вестника. Някои отделни произведения се засягат, доколкото дават материал за подкрепа на основната теза. По принцип Мих. Димитров не си поставя задача да доказва Ботевото авторство при всяка една творба. За него е достатъчно да приведе доказателства, че Ботев е писал в „Тъпан“ и след това по признаци от идеен, стилистичен и езиков характер, воден от усета си, да отбере Ботевите творби.

По силата на същата логика са включени в изданията и материалите от вестниците „Свобода“ и „Независимост“ — четиринадесет фейлетона от рубриката „Знаеш ли ти кои сме?“, статии и значителен брой дописки.

Особен интерес представлява предполагаемото участие на Ботев в сатиричния отдел на Каравеловите вестници. Захари Стоянов не говори нищо за такова участие, макар че публикува два неподписани Ботеви фейлетона от в. „Независимост“. Дълги години не споменават нищо по този въпрос и останалите съвременници. Едва след

излизането на книгата „Неизвестни произведения“, която изведе на преден план въпроса за сътрудничеството на Ботев в други вестници. Ив. Клиничаров, отхвърляйки участието на писателя в „Тъпан“, изтъкна, че трябва да се търсят негови творби между феърлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“. Дори се опита да открие някои от тях¹. Неговият опит не бе подкрепен от други изследвания, след като шумът около „Неизвестни произведения“ заглъхна. Едва в изданието на Ботевите произведения, излязло през 1940 г., Мих. Димитров отпечати четиринадесет феърлетона под заглавие „Знаеш ли ти кои сме?“, принадлежащи по негово мнение на Ботевото перо. В предговора към изданието, след като разглежда сътрудничеството на поета в „Тъпан“, той се спира на участието му в „Свобода“ и „Независимост“. Построявайки подобна доказателствена схема, редакторът привежда най-напред факти и съображения, за да увери, че Ботев е бил не само словослагател и коректор на Каравеловите вестници, но и активен сътрудник в тях. След това той посочва някои белези, по които би могло да се разграничи Ботевото перо: бележки на редактора към някои творби, които сочат, че произведението е написано от друг (но, предупреждава Мих. Димитров, остава открит въпросът дали всякога Каравелов е спазвал този свой навик, а, от друга страна, дали всеки от подлистниците, принадлежащи на перото на Ботев, е давал повод за бележки и допълнения от страна на редакцията) и най-вече „езикови, стилни и идейни различия между двамата писатели“. „По този път, подчертава редакторът, между стотицата и повече подлистници ние отделихме четиринадесет като Ботеви.“ И така отново е посочен пътят, общите принципи (дали са достатъчно убедителни и дали са достатъчни дори като доказателства от най-общ характер е отделен въпрос) и с това се оправдава присъствието на редица нови произведения между установеното и признато творчество на писателя. В коментара към тези произведения не е добавено нищо за подкрепа на Ботевото авторство.

Тъй като въпросът за участието на Ботев в „Знаеш ли ти кои сме?“ е свързано с името на друг голям писател в българската възрожденска литература и неговото разрешаване може да има съществено значение при изграждането на цялостна представа за Ботев като творец, този въпрос привлече вниманието на повече литературни работници. Пръв след Мих. Димитров изказа мнението си Ал. Бурмов. Той прие участието на Ботев в сатиричната рубрика на Каравеловите вестници и в изданието „Знаеш ли ти кои сме?“ (София, 1947) посочи като автори и двамата писатели. Конкретно с въпроса за разграничаване на авторството Бурмов не се занимава, само изказва предположение, че Ботевото сътрудничество е по-широко, отколкото го е представил Мих. Димитров. Този проблем бе поставен в две обстояни, задълбочени изследвания, публикувани в Известията на Института за литература при БАН от 1958 и 1959 г.² Едниот от тях — студията на Цв. Унджиева си поставя задача да определи дела на Каравелов, а другото — изследването на Мих. Арнаудов, е посветено специално на Ботевото участие в рубриката. И двамата автори се съгласиха по принцип, че Ботев е писал в отдела „Знаеш ли ти кои сме?“ и приеа, аргументирайки се, една част от посочените като Ботеве дело произведения в изданието на Мих. Димитров. Останалите, също въз основа на известни доказателства, приписаха на Каравелов. Така че за половината от феърлетоните, посочени като Ботеви от Мих. Димитров, разногласия не се появиха, останалите шест или седем творби се оказаха

¹ Вж. Клиничаров, Ив. Мистификацията с произведенията на Хр. Ботев. София, 1925, с. 5. Цялата история на въпроса за Ботевото участие в „Знаеш ли ти кои сме?“ е проследена в студията на Мих. Арнаудов, Към въпроса за неустановеното литературно наследство на Хр. Ботев. Известия на Института за литература, кн. VII, 1958 г.

² Вж.: Унджиева, Цветана. Към въпроса за авторството на феърлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“ Кои феърлетони е писал Л. Каравелов. Известия на Института за българска литература, кн. VIII, 1959, с. 93—160. Също Арнаудов, Мих., пос. съч.

спорни. Имаме известни основания да твърдим, че ново специално проучване на произведенията под заглавие „Знаеш ли ти кои сме?“ ще внесе нови корекции в представата за Ботевото участие в тази рубрика.¹

Статиите и дописките от вестниците „Свобода“ и „Независимост“, включени в изданията на Мих. Димитров, трябва да приемем за Ботеви, като се доверим отново на усета на редактора да открива Ботевия публицистичен стил. Освен изказаните в предговора съображения за участието на Ботев при списването на Каравеловите вестници и в коментара на няколко пъти се засяга въпросът за авторството, но в най-обща форма. Например за две от десетте статии от вестник „Независимост“ е посочено, че „по дух и стил“ принадлежат на Ботев, за трета е отбелязано, че изразява Ботевата мисъл за особения характер на българския народ, а останалите седем са оставени без всякакви пояснения. Също така редакторът не е сметнал за необходимо да оправдае с конкретна мотивировка присъствието на дописките от „Свобода“ и „Независимост“ между Ботевите произведения в изданията.

И тъй публикуваните материали както от в. „Тъпан“, тъй и от „Свобода“ и „Независимост“ ще трябва да се приемат за Ботеви творби на доверие. Разбира се, ако трябва някому да се гласува доверие в това отношение, на първо място бихме се обърнали към Мих. Димитров. Но доверието още не е научно доказателство. Не е научно доказателство и мълчанието, с което се посрещат последните издания на Ботевите съчинения. Материалите от вестниците „Свобода“ и „Независимост“ както и произведенията от в. „Тъпан“, включени в последните издания, не са узаконени от българската литературна наука като Ботево творчество. Това тепърва предстои да бъде направено.

Четирите пълни издания на Христо Ботев, излезли след 1944 г., отразяват не само основните резултати, до които е достигнал Мих. Димитров, при търсенето на Ботев творби „Тъпан“, „Свобода“ и „Независимост“, но и частичните промени в становището му за авторството на някои произведения. В такива случаи редакторът не отбелязва никакви мотиви за прибавянето или отпадането на произведения. В първите три Ботеви издания под редакцията на Мих. Димитров бяха поместени десет Ботев статии от в. „Независимост“. В последното издание девет от тях липсват. Обяснения не се дават, но единственият извод, който можем да направим, след като сме се запознали с принципите, върху които са изградени тези издания, е, че усетът на редактора този път не е открил Ботевото перо. Това обаче е мълчаливо признание, че усетът на Мих. Димитров може да сгреша. Разбира се, грешки или корекции при научното търсене са напълно естествено явление. Но защо именно изданията на даден писател трябва да бъдат място за търсения и опити?

4

Крайно време е въпросът за установяването на Ботевото литературно наследство да се изнесе за разрешаване извън рамките на изданията, а издаването на Ботевите съчинения да влезе в крак със съвременните принципи на популяризиране литературното наследство от миналото. Не че изданието на един писател не е в състояние да разреши в редица случаи и въпроса за авторството на дадени произведения. Редица примери показват, че изданието може да бъде принос в тази насока. Историята на самите Ботев издания също е доказателство, че това е напълно възможно. Но все пак до известен предел (трудно може да се докаже авторството на двеста отделни произведения въз основа на конкретен анализ в рамките на едно

¹ Според нас фейлетонът във в. „Независимост“, г. IV, бр. 29 от 7. IV. 1873 г., посветен на Виенската изложба, приет от Мих. Димитров, Мих. Арнаудов и Цв. Унджиева за Ботево творчество по постройка и характерни сатирични похвати напомня твърде осезателно Каравеловия фейлетонен стил.

пълно събрание на съчиненията) или при известни условия (напр. посочените от Зах. Стоянов Ботеви фейлетони от в. „Независимост“ се приеха като свидетелство на един съвременник, черпил от сигурни източници, без да се е поставял въпросът за липсата на всякаква мотивировка).

По принцип изданието на писателя-класик в наши дни включва само онези творби, за които литературната наука има достатъчно доказателства, че са негови. Тъй трябва да бъде и с Ботевите издания. В противен случай се спъва работата както по установяването на Ботевото творчество, така и по усъвършенствването на Ботевите издания.

Не може да се очаква, че за няколко години ще се разрешат дори в основни линии редицата въпроси, свързани с Ботевото сътрудничество във възрожденския печат. Нанстина Мих. Димитров направи много в тази насока. Неговото дело е ново стъпало в разрешаването на въпроса за Ботевото литературно наследство. Но за да се доведе това дело до край и да бъде то отразено в едно строго научно издание на Ботевото творчество, са необходими още много усилия, обединени усилия на литератори, историци и езиковеди-стилисти. Това, което може и трябва да се направи в най-скоро време, е да се изготви научно издание на Ботев, което в основната си част да съдържа точно проверки и изяснен текст на установеното Ботево творчество, а в допълнителен отдел — онези произведения, при които авторството не е доказано. Подобно издание може да бъде сигурна основа за така необходимите профилирани, съобразени с нуждите на различни читателски кръгове популярни издания на Ботев. То ще бъде — заедно с всичко направено досега — необходима предпоставка за изготвяне на академичното издание на пълното събрание на Ботевите съчинения.

СЕПТЕМВРИ 1923 В ПРОГРЕСИВНИЯ ЮГОСЛАВСКИ ПЕЧАТ

Желю Авджиев

„ПРОЛЕТАРСКАТА РЕВОЛЮЦИОННА СОЛИДАРНОСТ НЕ Е ПРАЗНА ДУМА!“

Септемврийското въстание в България от 1923 г. бе първото антифашистко въстание, първият шум на трудещите се маси за преграждане варварския поход на настъпващия след Първата световна война фашизъм. С кръвта на българските работници и селяни, обагрили преди повече от четиридесет години водите на Огоста и Марица, бяха записани началните страници от величавата, продължила повече от две десетилетия, антифашистка борба на европейските народи. Героичната и кръвава схватка на нашия трудов народ с фашистките банди на Цанков бе сигнал, предупреждение и урок за работниците и селяните в другите страни. След въстанието трудовите маси засилиха своята революционна готовност и решимост за отпор и настъпление срещу фашистката чума, простираща зловещата си ръка над Европа.

Както е известно, героичното въстание на народните маси обаче не успя. По редица причини то претърпя поражение и бе потушено по най-жесток и варварски начин. Но това бе поражение, което подготви народната победа на 9 септември 1944 г., когато се сбъднаха пророческите думи на героичния певец на въстанието Гео Милев — Септември стана май!

Нечуваната жестокост, с която буржоазно-фашистката върхушка отне живота на хиляди невинни трудови хора, за да „омиротвори“ страната обаче даде, обективно взето, и известни положителни резултати. Отвори очите и на онези, които